

2009 HACI BEKTAŞ-I VELÎ
800. Doğum Yıl Dönümü

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE
ALEVÎ-BEKTAŞÎ
KÜLTÜRÜ

Editör

Ahmet Yaşar OCAK

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI

© T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
KÜTÜPHANELER VE YAYIMLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
3232

KÜLTÜR ESERLERİ DİZİSİ

477

ISBN: 978-975-17-3457-0

www.kulturturizm.gov.tr

e-posta: yayimlar@kulturturizm.gov.tr

Geçmişten Günümüze Alevî-Bektaşî Kültürü / Ed. Ahmet Yaşar Ocak.-
Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2009.

448 s.: rnk. res.; 31 cm.- (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları; 3232.
Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü kültür eserleri dizisi; 477)
ISBN: 978-975-17-3457-0

I. Ocak, Ahmet Yaşar. II. k.a. III. Seriler.
297.62

FOTOĞRAFLAR

- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü (Murat Gülyaz) - Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü Halk Kültürü Bilgi ve Belge Merkezi arşivi.
- Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Başkanlığı arşivi.
- Grafiker Grafik-Ofset Matbaacılık Ltd. Şti. arşivi.

YAPIM

Fersa Matbaacılık Ltd. Şti.
Ostim 36. Sk. 5/C-D Yenimahalle/ANKARA
Tel: 0.312.386 17 00
www.fersaoffset.com

BİRİNCİ BASKI

2000 Adet

BASKI YERİ, TARİHİ

Ankara, 2009.

Tarihsel Terminoloji

(Bektaşîlik, Kızılbaşlık, Alevîlik)

Ahmet Yaşar ÖCAK

Başlıkta yer alan üç terimin tarihî ve dinî mahiyetiyle ilgili olarak ideolojik veya Sünnî ve Bektaşî-Alevî kesimlerinin ürettiği savunmacı bilgi kirliliğinden arındırılmış sağlam bir bilimsel bilgi zemini yaratmak gerçekten zordur. Zira hem Alevî-Bektaşî çevrelerin hem de Sünnî çevrelerin bu kavramlara dair algılamaları ile bunların tarihte var olmuş gerçeklikleri arasında uyumsuz pek çok nokta vardır. Mesela Hacı Bektaş'ı Sünnî bir mutasavvıf, Bektaşîliği aslen Sünnî, ama "sonradan birileri tarafından bozulmuş" bir tarikat olarak görmek ve göstermek isteyenlerle bizzat Alevî-Bektaşî çevrelerinin algılayışları asla uyumsuz. Böyle bir ortamda tarih araştırmalarının meydana koyduğu -bir kısmı ister istemez hipotez şeklinde de olsa- bilimsel bilginin bu dikotomi içinde kendine yer edinmesinin, Türkiye gibi, keskin ideolojik ve kültürel ayrıışmışlığın hâkim olduğu bir ülkede ne kadar zor, hatta imkânsıza yakın derecede zor olduğunu söylemeliyiz. Buna rağmen biz burada elden geldiğince bu terimleri bilimsel bir yaklaşımla açıklamaya çalışacağız.

Başlığı oluşturan terimlerden ilki, *Bektaşîlik*, tasavvuf tarihindeki Sünnî olmayan bir tarikatı; *Kızılbaşlık*, -bir zamanlar Osmanlı iktidarı ve Sünnî toplumu nazarında dışlayıcı bir anlamda kullanılsa da- gerçekte bir takım sosyoekonomik rahatsızlıklardan kaynaklanan dinî-sosyal bir oluşumun devreye soktuğu toplumsal bir muhalefet hareketinin orijinal ve gerçek tarihsel adını; üçüncüsü olan *Alevîlik* ise bu orijinal adın dışlayıcılığına duyulan tepki neticesinde, söz konusu hareket mensuplarının muhtemelen 19. yüzyıldan itibaren tercih edip bugüne kadar kullanılageldikleri, ama onlardan çok önce İslam tarihi genelinde bazı yerlerde kullanılan tarihsel bir adı göstermektedir.

Bektaşîlik ve Alevîlik, yapısal özellikleri itibarıyla birbirinden oldukça önemli bazı farklılıklar sergilemelerine rağmen, Türkiye tarihinin nispeten yakın bir döneminden beri yan yana zikredilmeye başlanmıştır. Oysa çok iyi bilindiği gibi, Bektaşîlik esas itibarıyla, kökleri 13. yüzyıl Selçuklu Anadolu'sundaki karmaşık dinî sosyal yapılanmaların öznelerinden biri olan Hacı Bektaş-ı Velî'nin etrafında gelişen bir kültürden beslenmekle beraber fiilen 16. yüzyılda tarikat şekline dönüşen -tıpkı benzerleri gibi- bir tasavvuf kurumudur.

Aslında Bektaşîlik ve Kızılbaşlık Yeniçağlarda bizzat Anadolu topraklarında ortaya çıkan dinî-sosyal ve mistik yapılanmalar olduğu hâlde, Alevîlik daha farklı zaman ve zeminlerin yarattığı başka bir olgu olup Anadolu'ya dışarıdan gelen bir terimdir. Biz bu makalede sözünü ettiğimiz bu üç terimin tarihsel bağlamda ne anlama geldiklerini kısaca açıklamaya çalışacağız:

Bektaşî, Bektaşîlik

Bektaşîlik konusunda ilk elde hatırd tutulması gereken şey, Alevîlik'le bazı inançlar ve ritüeller konusunda aralarında epeyce benzerlikler bulunmakla beraber, tasavvuf tarihindeki diğer tarikatlar gibi, kendine mahsus usul ve erkânı olan bir tarikat olmasıdır. Bu tarikatın kökleri, bu adı taşıyan bir tarikat olarak tarih sahnesinde görünmesinden çok daha eskiye, 13. yüzyıla kadar geriye gider, dolayısıyla bu anlamda Anadolu'da Alevîliğin tarihinden daha eskidir denilebilir. Bununla 13. yüzyıldaki Babaî İsyanını ve hemen peşinden oluşan hareketi kastediyoruz. 14. yüzyıl başında Osmanlı topraklarında ortaya çıkan

ve ilk Bektaşîler diyebileceğimiz *Abdâlân-ı Rum* zümresinin, 1240 yılında başlayan bu hareketle sıkı sıkıya bağlantılı olduğuna bugün artık muhakkak nazarıyla bakılmaktadır. Zira 14. yüzyılda *Abdâlân-ı Rum* adını taşımakta olan bu Kalenderî zümre, Babaî İsyanının hazırlayıcı ve propagandacısı durumunda olan Kalenderîlerin (Vefâîler, Haydarîler) devamıydı. İşte Bektaşîliğin tarihsel anlamda bizzat kurucusu olmamakla beraber, etrafında oluşan kültün kaynaklık ettiği bu tarikatın isim babası, Hacı Bektaş-ı Velî'dir (öl. 1271).

Bektaşîliğin, kendine isim babası olarak seçtiği Hacı Bektaş'ın, *Velâyetnâme*'sindeki tasvirinin de gösterdiği üzere, Kalenderî zümrelerle usul ve erkân bakımından sıkı bağlantısı (ilk Bektaşîlik'teki *Çihar darb* ve *mücerretlik erkânı*, *kılık kıyafet* gibi hususlar), bir tarikat olarak Bektaşîliğin Kalenderî zümrelerle bağlarını gösterir. Hatta Bektaşîliğin aslında bu zümrelerden çok geniş ölçüde etkilenmiş yeni bir tarikat olmadığı, fakat bu zümrelerden biri olan Haydarîliğin Anadolu kolu içinde, giderek ağırlık kazanan Hacı Bektaş kültü etrafında tedricen gelişmek suretiyle oluşan bir kolu olduğu görülüyor.

Şöyle ki: Hacı Bektaş-ı Velî'nin 1270 dolaylarında vefatıyla birlikte, Sulucakaraöyük zaviyesi, onun etrafında birtakım menkıbelerle zenginleşen ve sağlamlaşan güçlü bir kültün merkezî olmaya başladı. İşte bu zaviyeden yetişen Abdal Musa, buradan ayrılarak etrafa dağılan, Hacı Bektaş-ı Velî kültünün taşıyıcı ve propagandacısı Kalenderî şeyh ve dervişlerine mükemmel bir örnek teşkil eder. O, Sulucakaraöyük'teki zaviyeden kendine bağlı Rum Abdalları ile ayrıldıktan sonra önce Bursa havalisine gelmiş, daha sonra Bergama'ya, oradan da Denizli dolaylarına geçmiş ve bütün bu yerlerde zaviyeler açmıştır. Son olarak Elmalı yakınlarında yerleşerek ölünceye kadar burada yaşadığını biliyoruz.

Abdal Musa Bektaşîliğin gerçek pîridir. Nitekim bu sebeptendir ki o, "Kudemây-ı Bektaşîyân"dan sayılır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeniçeri Ocağında Hacı Bektaş ananesinin kuvvetle yerleşmesinde de Abdal Musa'nın baş rolü oynadığı kesin olduğu gibi, Alevilik-Bektaşîliğin ana erkânında bulunan on iki hizmeti temsil

eden "Oniki Post"tan on birincisi "Ayakçı Abdal Musa Sultan Postu" adını taşır. Bazı Bektaşî nefeslerinde ve Finike yakınlarındaki Kâfi Baba Tekkesinin kitabesinde "Pîr-i Sâni" diye anılır. Abdal Musa Aleviler arasında da büyük bir velî olarak takdis edilmekte olup adına bir de gülbank vardır.

İşte Abdal Musa gibi daha pek çok Haydarî-Kalenderî abdali, kurdukları zaviyeler vasıtasıyla bölgelerinde Hacı Bektaş-ı Velî kültünü zamanla hâkim duruma getirdiler ve bu zaman içinde sürüp gitti. Bu sayededir ki, 15. yüzyıla gelindiğinde, Hacı Bektaş-ı Velî, artık 13. yüzyıldaki gerçek kimliğinden çoktan çıkmış, her tarafta kuvvetle takdis edilen büyük bir velî hüviyetini kazanmıştı.

Bilindiği gibi, tarihî rivayetlere göre *Bektaşîlik* adıyla bugün mevcut olan tarikatı resmen kuran, 16. yüzyılın başında bizzat II. Bayezid tarafından Dimetoka'daki Seyyid Ali Sultan (Kızıl Deli) Zaviyesi'nden alınarak Hacı Bektaş-ı Velî Zaviyesi'nin başına getirilen Balım Sultan'dır. Böylece 16. yüzyıl başında, *Bektaşîlik* adıyla bir tarikat resmen ve fiilen Hacı Bektaş Zaviyesi'nde tarih sahnesine çıkmış oluyordu. Kalenderîliğin artık Bektaşîlik adını alan bu yeni kolu, kısa zamanda gelişerek öteki Kalenderî zaviyelerine de hâkim olmaya başlayacaktır.

Bununla beraber 16. yüzyılda bu ayrılışın tam ve kesin bir hâle gelmediğini müşahade ediyoruz. Nitekim 16. yüzyılda yaşamış bazı Kalenderî şairlerinin kendilerini hem *Kalenderî* hem de *Bektaşî* olarak nitelendirmelerinin sebebi her hâlde bu olmalıdır. Mesela Kalender Abdal,

*Kalender Abdal'ım koymuşam seri
Şükür kurban olub gördüm didarı
Erenler serveri râhın rehberi
Hünkâr Hacı Bektaş-ı Velî'yi gördüm*

diyerek "râhın rehberi" sıfatıyla Hacı Bektaş'ı takdis ederken bir yandan da hâlâ Kalender Abdal mahlasını kullanmaktadır. Hayâlî Beğ,

*Dağ-ı sînem ehl-i derdün olalı baş ocağı
Benden uyarır çerağı Hacı Bektaş Ocağı*

beytiyle bu gerçeği daha açık bir tarzda vurgulamaktadır. Hayretî ise

beytiyle kendisinin aynı zamanda bir Bektaşî olduğunu dile getiriyor.

Öyle görünüyor ki Bektaşîliğin tam anlamıyla müstakil hâle gelebilmesi kuvvetli bir ihtimalle 16. yüzyılın sonlarında, hatta belki 16. yüzyıl başlarında vuku bulmuş olmalıdır. 17. yüzyıl ise Bektaşîliğin iyice gelişmesi karşısında Kalenderîliğin giderek zayıflayıp erimek suretiyle Bektaşîlik içinde eridiği bir süreci temsil eder.

Bizce bu meseleye bu şekilde yaklaşmanın, yani Bektaşîliğin belirtilen türbe ve zaviyeleri gasp yoluyla ele geçirdiği şeklinde düşünmenin, yukarıdaki izahlarımız dikkate alındığı takdirde, yanlış olduğu görülecektir. Çünkü meydana gelen olay bir gasp olayı değildir. Bektaşîlik yabancı bir tarikat olarak dışarıdan müdahale ile zikredilen müesseseleri ele geçirmiş olamazdı. Böyle bir şey, siyasal otorite baskısı olmadıkça sosyolojik olarak mümkün değildir. Çünkü bu takdirde bunun nasıl gerçekleştiği sorusunun cevabını verebilmek gerekir. Oysa Bektaşîlik bu işi bizzat Anadolu'daki Kalenderî-Haydarî grupları içinde Hacı Bektaş kültürünü öne çıkararak tabii bir gelişim süreci içinde gerçekleştirmiştir. Osmanlı tarihinde bir tarikatın başka bir tarikatın müesseselerini ele geçirme hadisesi yalnızca 1826 yılında bir kere devlet zoruyla vuku bulmuştur. O da, bilindiği gibi, Yeniçeriliğin ilgasıyla birlikte aynı kaderi paylaşan Bektaşîliğin zaviyelerinin devlet zoruyla Nakşibendîliğe devrinden ibarettir ve fazla da uzun sürmemiştir.

İşte 17. yüzyıl, bu tabii gelişim sürecinin tamamlanarak hemen bütün Kalenderî zümrelerinin *Bektaşî* hüviyetini kazandıkları bir yüzyıl olmuştur. Zaten bu yüzyılda artık bütün Kalenderî zümreleri Bektaşîliğin içinde erimiş bulunuyordu.

Kızılbaş, Kızılbaşlık

Yukarıda da kısaca işaret edildiği üzere Kızılbaşlık, Osmanlı İmparatorluğu ile sufi bir Sünnî sülalenin, Şeyh Cüneyd zamanından itibaren siyasal emeller besleme-

ye başlayarak Şii inanç yoluna giren genç ve atak temsilcisi Şâh İsmail tarafından 1501 yılında İran'da kurulan Safevî Devleti arasındaki rekabet ve mücadele süreci içinde gelişen siyasî ve dinî-sosyal bir olgudur. Diğer bir ifadeyle 16. yüzyılın başından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu topraklarında yaşayan, yüzyesnel olarak Şiileşmiş, dolayısıyla Safevî devleti yanlısı, heterodoks, konar göçer Türkmen ve Kürt boylarını ifade eder. Bizim anlamı itibarıyla çok kısa, ama ifade olarak bu uzun tarif içine sığdırmaya çalıştığımız *Kızılbaşlık*, aslında çok faktörlü ve çok boyutlu bir tarihsel maceranın ürünüdür.

Kızılbaş kelimesi açıkça görüldüğü üzere, Türkçe iki kelimeden *kızıl* ve *baş* kelimelerinden oluşmuş bir terim olup ilk defa Osmanlı-Safevî mücadelesinin başladığı 1500'lü yıllardan itibaren Osmanlı belgelerinde ve kroniklerinde, dinî literatürde (risaleler ve fetvalarda) yer almaya başlamış ve günümüze kadar gelmiştir. Kızılbaş terimi bazen, aynı dönemde Safevî kaynaklarında Farsça karşılığı olan *Surh-ser* kelimesiyle birlikte de yer almıştır.

Kızılbaş terimi, Osmanlı kaynaklarında aynı zamanda çok daha eski ve İslam mezhepler tarihinde yerleşmiş, "terkeden, ayrılan" anlamında Arapça *Râfizî* terimiyle birlikte kullanılmaya başlamıştır. Bu sonuncu terim, haddizatında İslam mezhepler tarihinde İmam Zeynelabidin yanlısı olup sonra onu terkedenlere verilen bir isimdir. Bununla beraber, zaman içinde, *Ehl-i Sünnet ve Cemaat* yolundan çıkanları nitelemek ve dışlamak maksadıyla, "Sapkın" (*heretik*) anlamında yaygın bir kullanım alanı kazanmış ve bunun yanında merkezî iktidara muhalif siyasî bir duruşu da ifade eder olmuştur.

Kızılbaş teriminin nasıl ortaya çıktığı konusunda değişik görüşler vardır. Bir görüşe göre kelime, Türkmenlerin Orta Asya'dan beri kullanageldikleri *kızıl börkle* ilgilidir. Fakat daha tutarlı ve tarihsel gerçeği yansıtan bir başka görüşe göre kelime, Safevî tarikatının Şiileşmesinden itibaren, Erdebil şeyhlerinin müritlere giydirdikleri, Oniki İmam'ı sembolize eden on iki dilimli, adına *tac* denilen serpuştan gelmektedir ki gerçekten 16. yüzyıl Anadolu'sundaki Safevî yanlısı Şii Türkmen ve Kürt

boyları bu tacı giymekte idiler. Bununla beraber, kelimeyi Hz. Ali ile ilgilendirmek suretiyle daha fazla kutsal bir anlam kazandırmaya yönelik rivayetler de bazı Şii nite-likli tarihsel metinlerde yer alır. Mesela, Hz. Ali ve taraf-tarlarının başlarına giydiklerine inanılan kızıl renkli sa-riklara referans veren rivayetler bunlardan biridir. Safevî kaynaklarında yer alan benzer bir başka rivayet ise Şeyh Haydar'ın rüyasında Hz. Ali'nin bizzat kendi eliyle ona kendi kızıl renkli sarığını giydirmiş olduğu şeklindedir.

Aslına bakılırsa İmamiye ve İsmailiye olmak üzere her iki Şii gelenekte mevcut bu kızıl sarık giyme geleneği-nin İran'ın İslam öncesi antik tarihiyle bir bağlantısı ol-duğu kadar, kökü yine buralara dayandığı çok muhte-mel olarak, erken Abbasi Döneminde Mâverâünnehir, Horasan ve Azerbaycan topraklarında, Ebû Müslim'in katli üzerine Abbasi yönetimine karşı 9. ve 10. yüzyıl-larda meydana gelen Mukanna ve Bâbek el-Hurremî İs-yanlarında da görülür. Dönemin kaynaklarında, bu is-yanlara katılanların kızıl sarık ve hatta elbise giydikleri rivayet edilir. Nitekim bu sebeple Mukanna yanlılarına *Muhammire* (Kızıl giyinenler) dendiğini bu kaynaklar-dan biliyoruz. Hatta İran ve Suriye Nizârî İsmailîlerinin de böyle kızıl sarık ve elbiseleri olduğundan söz eden rivayetler vardır.

Kızılbaşlık terimini sadece bugün kendilerine "Alevî" di-yen kesimlerin durumlarına bakarak yalnızca İslam'ın Şii bir yorumu, dolayısıyla -Sünnî yorumu kabul et-meyen- bir İslami inanç sistemi olarak düşünmek, bu inanç sisteminin tarih içinde nasıl oluştuğunu ve niçin Anadolu'daki Türkmen ve Kürt konar göçerleri arasın-da ortaya çıktığını anlamaya yetmez. Çünkü Kızılbaş-lık, yalnızca Sünnî olmayan bir İslami inanç sistemi de-ğil, aynı zamanda farklı bir toplumsal zihniyet ve yapı, bir yaşam tarzı ve Sünnî siyasal iktidar karşısında muhalif bir tavır olarak bir bütün halinde görülmelidir. Çünkü *Kızılbaşlık* tarih içinde bu üç karakteri toplayan bir vakıa olarak bugüne gelmiştir. Bu tarihsel süreci doğru anlamak için nasıl başlayıp geliştiğini dikkatle takip etmek ve an-la-maya çalışmak gerekir. Dolayısıyla önce sürecin inanç bo-yutunun nasıl başlayıp hangi tesirlerle geliştiğini, nasıl bir

toplumsal tabanda kabul gördüğünü ve hangi sebeplerle muhalif bir tavra yönelmek durumunda kaldığını birlikte mütalaa etmek doğru bir yaklaşım olacaktır.

Bilindiği gibi İslam Orta Asya'ya Emevi İmparatorluğu zamanında, 8. yüzyıl ortalarında (750'ler civarında), yani Müslüman Arap yöneticilerinin oraya Emevi yönetimi-nin temsilcileri olarak yerleşmesi ile demografik olarak ulaştı. Fakat Türklerin İslam'ı tanıyıp anlayabilmeleri ve kabule başlamaları için iki yüzyıl daha beklemleri, yani 10. yüzyılın ortalarını, Abbasi Dönemini idrak etmeleri gerekti. Önceleri Arap ve Fars tacirlerinin marifetiyle bir yaşam tarzı olarak Türk topraklarına giren İslam, hemen arkasından tasavvuf akımlarıyla kendini gösterdi. Fakat kentsel kesimlerdeki yayılma ve yorumlanma biçimi ile kırsal, konar göçer Türk boyları arasındaki yayılma ve yo-rumlanma biçimi, çok tabii olarak farklı gelişti. 10. yüz-yılda Semerkant ve Buhara medreseleri çok süratle gelişe-rek Sünnî İslam çizgisini yoğun bilimsel faaliyetlerle tak-viye ettiler. Ama kırsal kesimdeki konar göçerler, Abba-si elçisi İbni Fadlan'ın, Ebû Dülef'in seyahatnâmelerinde çok çarpıcı sahnelerle tespit ettikleri üzere, eski inançları doğrultusunda algılayıp yorumladı. Bu yıllarca böyle de-vam etti ve eski inanç ve geleneklerin önemli ölçüde yön-lendirdiği bir Müslümanlık tarzı oluştu. Bu, sosyolojik olarak kaçınılmazdı. Bu tarz bir Müslümanlığı peyderpey yaşamaya başlayan pek çok Türk boyu ve bu arada kendi-lerine Türkmen denilen Müslüman Oğuzlar, 11. yüzyıl-da Karahanlıların boyunduruğundan çıkarak İran'da Bü-yük Selçuklu İmparatorluğu'nu kurdular.

İlk defa o devirde İran'da çıkardıkları huzursuzluklar se-bebiyle Bizans hâkimiyetindeki Anadolu'ya yönlendiri-len Müslüman Oğuzlar (Türkmenler), burada ele geçir-dikleri yerlere yerleşmeye başladılar ve Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurdular.

Özellikle kırsalda kışlaklara yerleşen ve yazın sürüleriyle Orta ve Doğu Anadolu'nun yaylalarına çıkan, bir kıs-mı kışlamak için Suriye topraklarına inen ve yazın tek-rar Anadolu yaylalarına yönelen Türkmen boylarının bir kısmı, daha İran'da iken Nizârî İsmailî propagandaları-na maruz kalmışlardı. Onların bu propagandalarla teması

Suriye’de de devam etti. Hatta 1256’da Alamut’un tahri-
biyle oradan kaçan pek çok Nizari İsmailî dâisi, bir yandan
Hindistan’a sığınırken bir yandan da Suriye ve Anadolu’ya
kaçtı. Burada bazı sufi tarikatlar içine sızdılar, Türkmen
ve Kürt boyları içinde faaliyetlerine devam ettiler. Bunlar
içinde Anadolu’da 13. ve 14. yüzyıllarda önemli fonksi-
yonlar icra edecek ve 16. yüzyılda Anadolu’daki çoğu mür-
şit ocaklarının dinî referansı olacak olan Vefâî dervişleri de
vardı. 13. yüzyılın ünlü sufilerinden Dede Garkın, onun
halifesi Baba İlyas bunların en tanınmışlarındandı. Bu ara-
da 1210’larda başlayan Cengiz İstilasının Batı’ya sürdüğü
Türk boyları da büyük kalabalıklar halinde İran ve Azer-
baycan üzerinden Anadolu’ya aktılar. Selçuklu hükûmeti
bir süre sonra bunları zapturapt altına alarak vergiye bağla-
mak için yoğun baskılara tâbi tutunca 1240 yılında Babaî
İşyanı diye bilinen, bazı Kürt boylarının da katıldığı büyük
Türkmen İşyanı patlak verdi. Babailer büyük bir kıırma
tâbi tutuldularsa da Selçuklu Devleti zayıf düştü ve 1246
yılından itibaren Moğol hâkimiyetinin boyunduruğu
altına girdi.

Burada önemle vurgulamak istediğimiz nokta, uzun
tarihî olayları sıralamadan 16. yüzyıl başlarında
ortaya çıkan *Kızılbaşlık* olgusunun, işte 13. yüzyıl-
daki bu sosyal tabanın 16. yüzyıldaki devamının içinden
çıktığını anlatabilmektir. 1501 tarihinde İran’da Şii bir
kimlikle Safevî Devleti’ni kuran Şâh İsmail’in, devletin
güvenliğini sağlama almak için, batı sınırında güçlü bir
Osmanlı Devleti istememesi ve onu yıpratmaya çalışma-
sı tabii idi.

Kısaca, Kızılbaşlık olgusunun ilginç ve dikkat çekici ta-
rihi, 15. yüzyılın ikinci yarısında, Şâh İsmail’in dede-
si Şeyh Cüneyd’le ve babası Şeyh Haydar’la başladı ve
16. yüzyıl başında da asıl Şâh İsmail’le yolunu çizdi. Bu
çok ilginç tarihsel sima, Oniki İmam Şiiliğini militan-
ca bir yorumla kabul etmek ve bağlılarına ettirmek sure-
tiyle aslında Sünnî bir tarikat olan Safevî tarikatının ta-
rihinde en köklü değişimi başlattı. İsmailî dâilerine çok
benzeyen ve onların propaganda metotlarını kullanan
halifeler aracılığıyla Anadolu’daki Türkmen ve Kürt boy-
ları arasında Osmanlı Devleti aleyhine yoğun bir propa-

ganda başlattı. Bu devletin Fatih Döneminde başlayan
yeni vergi politikasından ve yerleşikliğe geçirmek için
zorlamalardan yılmış bu konar göçer boylar, geleneksel
hayat tarzlarını değiştirmeye çalışan Osmanlı yönetimin-
den kolayca soğudular ve büyük bir kısmı, kendilerine
bir yeryüzü cenneti vadeden Şâh İsmail’e inanılmaz bir
bağlılıkla bağlanıp İran’a göçtüler ve Şiiliğe, Oniki İmam
mezhebine geçtiler. Ama Şiilik onlar için bir süre yüzey-
sel bir cila olarak kaldı. Çünkü onların Orta Asya’dan
beri taşıyageldikleri inançları çok güçlü olarak henüz ya-
şamaktaydı. Bu yüzden onlar Şiiliği bu eski inanç ka-
lıplarına uyarladılar. O inançlar, özellikle *hulûl* (enkar-
nasyon) denilen “Tanrı’nın insan bedeninde zuhur et-
mesi” ve ruhun ölüm sonrasında başka bir bedende yeni-
den dünyaya gelmesi, yani *tenâsüh* (reenkarnasyon) gibi
birtakım köklü inançlar günümüze kadar yaşamaya de-
vam etti. Bir kısmı, Şamanizm’den, bir kısmı Budizm ve
Maniheizm’den ve en önemlisi Nizari İsmailîliğinden
geçen bu inançlar o kadar güçlü idi ki bugün elimiz-
deki pek çok nefeste bunların dile getirildiği rahatlıkla
gözlenebilir.

Bu arada şunu da unutmadan söyleyelim ki İran’a gide-
rek “Kızılbaş olanlar”, sadece konar göçer Türkmen ve
Kürt boyları değil, Osmanlı yönetiminden şu veya bu se-
beple memnun olmayan, mağduriyete maruz kalan veya
kendini öyle gören pek çok Osmanlı yöneticisi, sipahisi,
sancak beyi, hatta bizzat Yavuz Selim’in bir yeğeni Şâh İs-
mail tarafına geçerek *kızılbaş oldular*. İran’a olan bu nü-
fus transferi, Anadolu’da Osmanlı Devleti’nin vergi kay-
naklarını da önemli ölçüde azaltmış oluyordu. Bu aslında,
Osmanlı Devleti için büyük bir mali kayıptı.

Osmanlı yönetimi, Şâh İsmail’in müritleri sıfatıyla giy-
dikleri on iki dilimli kırmızı başlık sebebiyle onları *Kı-
zılbaş* olarak isimlendirdi. Dönemin pek çok arşiv bel-
gesinde ve kroniğinde, fetva metinlerinde bu terim sık-
ça kullanılmış, hatta destani literatüre bile yansımıştır.
Dönemin Safevî kaynakları ise aynı anlama gelen Fars-
ça *Surh-ser* deyimini kullandılar. *Kızılbaş* terimi böylece
onların genel ismi olurken aynı zamanda Şâh İsmail’in,
dolayısıyla giderek sonraki bütün İran şâhlarının da adı

oldu. *Kızılbaş olmak, Kızılbaş'a gitmek* terimleri Osmanlı belgelerinde İran yanlısı olmak, İran'a gitmek anlamlarında da kullanılmaya başlandı. Kızılbaşlık ise Kızılbaş tabir edilen zümrelerin inançlarını ve toplumsal statülerini bir arada belirleyen bir terim olarak kullanıldı ve Osmanlı Sünnî yorumunun dışında, "sapkın" bir inanç kesimini niteleyen bir terim olan *Râfîzî* ile birlikte kullanılmaya başlandı. Bu terimle Osmanlı yönetimi artık Yavuz döneminden itibaren Kızılbaşları ve Kızılbaşlığı resmen "sapkın" bir yol olarak gayrimeşru bir statüye yerleştirmiş ve mahkûm etmiş oluyordu.

Burada unutulmaması ve mutlaka dikkat edilmesi gereken bir noktayı vurgulamak lazımdır ki o da şudur: Bu devirde Kızılbaşlık henüz bir "soy birliği, aynı kandan gelme" anlamını kazanmış değildir. Bu olay, Kızılbaş zümrelerin giderek kendi içlerine kapanmaları, Osmanlı yönetimi ve Sünnî halkla olan ilişkilerini asgari düzeye indirmeleri ve dolayısıyla yavaş yavaş "içeriden evlenme"lerin (endogami) uygulanmaya başlamasıyla muhtemelen Osmanlı-Safevî çatışmalarının şiddetlenmesi sebebiyle başlayan iç baskının yoğunlaştığı Kanunî devrinden itibaren oluşmaya başlamış olmalıdır.

Böylece bu dönemden, yani yaklaşık 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Osmanlı tebaası olan Müslüman Türkler, Kürtler ve diğerleri, Anadolu ve Balkan topraklarında *Sünnî* ve *Kızılbaş* olarak ikiye bölünmüş ve bugüne kadar devam edecek olan bir süreci başlatmış oldular. Kızılbaş topluluklarının kendilerini Sünnî kesimlere kapatmaları, pek çok bakımdan her iki topluma da, moda deyimle birbirini "öteki" olarak görme, empatiden uzaklaşma, böylece tarih içerisinde asırlarca süren birbirlerine yabancılaşma, dolayısıyla birbirlerini kendi hayallerinde gerçek dışı imajlarla tanımlama sürecini de başlattı. Artık Sünnîler için Kızılbaşlar, bu kelimenin giderek aşağılayıcı bir anlam da kazanmaya başlamasına paralel olarak *Kızılbaş* (sapkın, İslam dışı), Kızılbaşlar için ise Sünnîler *Yezid* oldu. İki taraf halk arasında birbirlerini aşağılamaya, alaya almaya yönelik deyimler, fıkralar, lakaplar üretilir oldu. Bir başka şey daha oldu: Kızılbaş kesimler, Sünnîler arasında birbirlerini tanımak için, inançla-

rını ifade edebilmek için sembolist (rumuzlu) kelimeler, bilmecemsi sözler kullanmaya, dolayısıyla özel bir dil üretmeye başladılar ki bu ayrıca incelenmeye değer bir olgudur. Benzer olguya, Bizans dönemi Anadolu'sunda ve devletin resmî mezhebi olan Ortodoks halk arasında da rastlanmakta olduğunu biliyoruz. Mesela o dönemde resmî kroniklerde ve Ortodoks Hristiyan çevrelerde *Manikhai* kelimesi, Mani dininden etkilenmiş Hristiyanlar için, "sapkın", "dinsiz" anlamında kullanılıyordu.

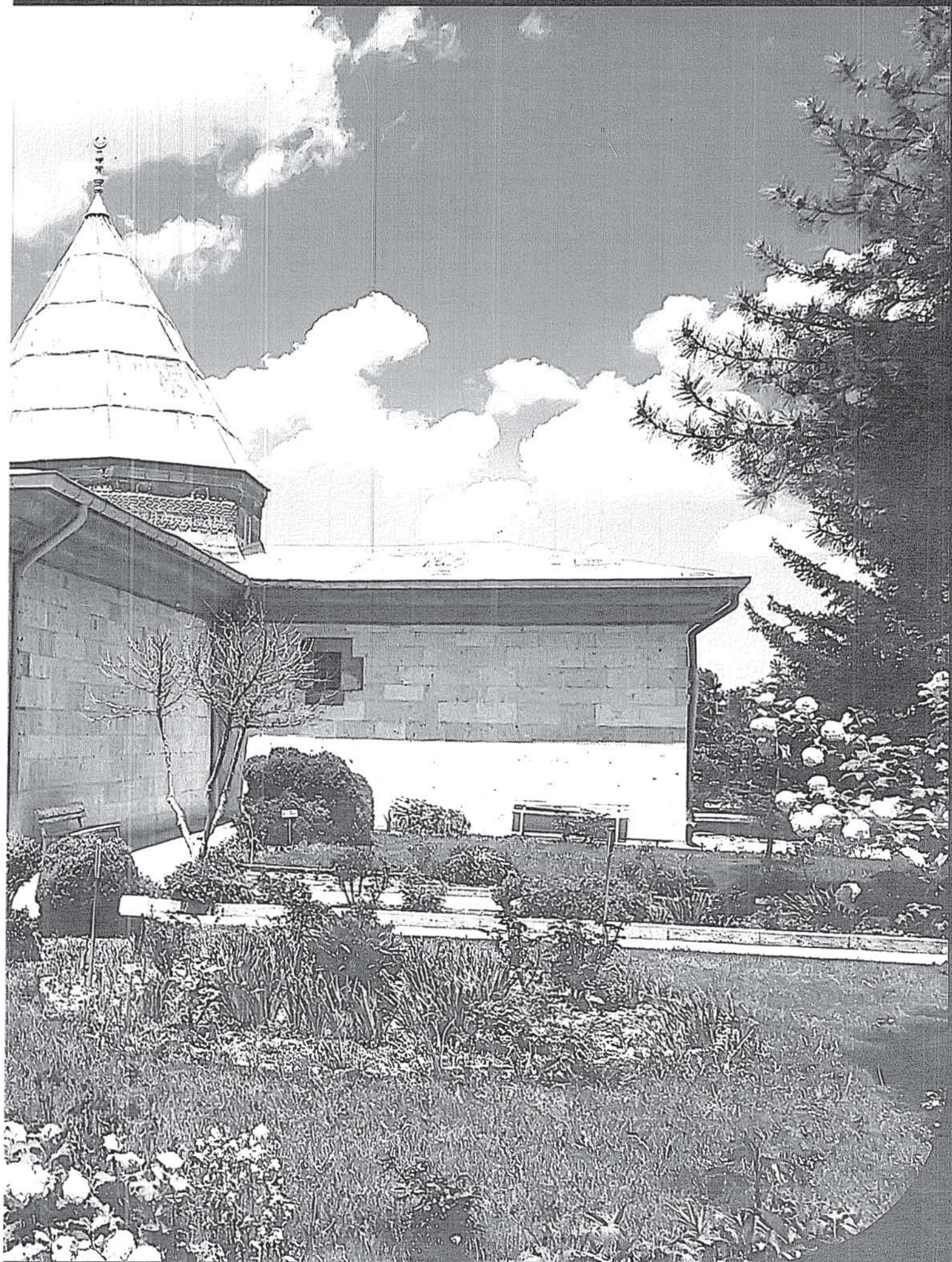
Alevî, Alevîlik

Hız. Ali'nin isminin Arapça nispet hali olan ve Türkçede "Ali'ye mensup, Ali taraftarı" anlamına gelen *Alevî* kelimesi (çoğulu: *Aleviyye, Aleviyyûn=Alevîler*), İslam tarihinde Hız. Muhammed'in kendisinden yaşça epey küçük olan amcaoğlu ve sonradan damadı ve dördüncü halife olan Hız. Ali'nin soyuna mensup olanları simgeleyen bir isim olmuştur. Dolayısıyla bu ismin, aslında bugün Türkiye'de ve Balkanlarda yaşamakta olan ve onu takdis eden belli bir toplumun dinî kimliğini belirleyen anlamıyla başlangıçta bir ilgisi yoktur. Kelimenin İslam tarihinde ilk kullanılışı, tamamen siyasi mahiyette olup Peygamber'in vefatından sonra, üçüncü halife Osman'ın zamanında (644-656) başlayan hilafet etrafındaki kavmî mücadelelerin yol açtığı sivil savaş esnasındadır. Bu savaşta Hız. Ali'nin tarafını tutanlara *Alevî* dendiği gibi, onun soyundan gelenler de bu nispetle anılmışlardır. Dolayısıyla *Alevî* kelimesinin tarihsel seyir içinde *soybilimsel* (jenealojik), *siyasi*, *inançsal* (teolojik) ve *tasavvufî* (mistik) olmak üzere dört anlamı olmuştur.

1-Soybilimsel anlamı: Alevî kelimesi bu anlamı itibarıyla, Hız. Ali'nin, Hız. Muhammed'in kızı Fâtima'dan olma Hasan ve Hüseyin; diğer hanımlarından olma Muhammed b. El Hanefiyye, Ömer ve Abbas isimli çocukları üzerinden devam eden soyuna mensup olanları nitelemektedir. Bununla beraber İslam tarihinde asıl meşhur olan Alevî silsilesi, Hız. Ali'nin hanımı Hız. Fâtima'dan olan Hasan ve Hüseyin'in çocukları vasıtasıyla devam eden soydur. Bilindiği gibi Hız. Hasan'ın soyundan gelenler İslam

Hacı Bektaş-ı Veli Türbesi

tarihinde *Şerif* (çoğulu: *Şürefâ*), Hz. Hüseyin'in soyundan gelenler *Seyyid* (çoğulu: *Sâdât*) olarak anılırlar ve tarihteki bütün İslam devletlerinde son derece saygın kabul edilmişlerdir. Sonradan hepsinin Seyyid adıyla anıldığı da olmuştur. Bunları niteleyen bir başka kelime de *Emîr* (çoğulu: *Ümerâ*) olmuştur.

2- Siyasi anlamı: Abbasi İmparatorluğu'nun desantralizasyon sürecine girdiği 9. yüzyıldan itibaren, bu imparatorluğun doğu ve batı eyaletlerinde bağımsızlıklarını ilan ederek birtakım devletçikler kurmayı başaran sülaleler, meşruiyet sağlamak ve böylece İslam dünyasında kabul görebilmek için kendilerini Alevî sülaleler olarak beyan etmişlerdir. Bunlar arasında en tanınmışlarından ilk sırada, bilindiği gibi, Mısır'da hüküm süren ve parlak bir medeniyet kuran *Fâtımîler* (909-1171) gelir. Bunlar önce Afrika'da ortaya çıkmışlar, sonra 900'lerde Mısır'a gelmişler ve Halife Muizz (953-975) zamanında Kahire (el-Kahiretü'l-Muizziyye) şehrini kurarak burada resmen bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Fâtımîlerden başka daha pek çok Alevî hanedan Orta Çağ İslam dünyasında devlet kurmuştur ki sırayla bazıları şunlardır: Fas'ta Idrisîler (789-926), yine Fas'ta Sa'dîler ve Filâlîler (1511-?); Yemen'de Zeydîler'in iki kolu olan Ressîler (860-1281) ve Suleyhîler (1047-1138), İran ve Irak'ta Büveyhîler (932-1062), Âmûl'da Hassanîler ve Hammadîler (1015-1121) ve nihayet İspanya'da daha başkaları.

3- İnançsal (teolojik) anlamı: *Alevî* kelimesi asıl anlamını, Şiiğin muhtelif mezhepleriyle işte bu alanda kazanmıştır. Bunlar, 7. yüzyıldaki hilafet mücadeleleri sonrasında sadece siyasi gruplar olmaktan çıkarak belirli şartların etkisiyle inançlarının temeline Hz. Ali'yi oturtarak İslam tarihinde Müslümanların Şii ve Sünnî olarak iki büyük teolojik kesime ayrılmasına yol açmışlardır. Bunlar en başta Hz. Hüseyin'in soyundan gelen Oniki İmam'ın etrafında oluşan *İmamîyye*, *İsnâ Aşerîyye* (Oniki İmamcı) veya *Caferîyye* isimleriyle anılan ve 6. imam Cafer-î Sadık'ın iki oğlundan biri Musa Kâzım'dan süren asıl büyük kol ile ikinci oğlu İsmail'den süren *İsmailîyye*'dir. Bir üçüncüsü ise Sünnîliğe diğerlerinden daha yakın olan Yemen'deki *Zeydîyye*'dir.

4- Tasavvufî anlamı: Alevî kelimesi aynı zamanda bu üç anlamının yanında bir de tasavvuf tarihinde silsileleri Hz. Ali'ye dayanan tarikat için de kullanılır. Silsilesi Hz. Ebubekir'e dayanan Nakşibendîliğin dışında hemen hemen çoğu tarikat geleneksel olarak silsilelerini Hz. Ali'ye dayandırır. Bu sebeple onlara Alevî tarikatlar denir. Mesela Kadîrîlik, Rifâîlik bunlardandır. Alevî tarikatların hepsinde âyin esnasında yüksek sesle zikir (zikr-i celî) yapılır. Bir tek Nakşibendîlik'te alçak sesle zikir (zikr-i hafî) vardır. Alevî tarikatların dışında, doğrudan doğruya adı *Alevîyye* olan tarikatlar da vardır. Bunlardan biri hiç vasıtasız olarak kendini Hz. Ali'ye dayandırırken bir diğeri Muhammed b. Ali adında bir şeyhten gelir.

Sonuç

Sonuç olarak şunları söylemek mümkün olabilir: Buraya kadar yazılanlardan da anlaşılacağı üzere, *Kızılbaş*, *Alevî*, *Bektaşî* terimleri, ortaya çıktıkları tarihlerden bugüne, ilk anlamlarıyla sınırlı kalmamışlar zaman ve mekân içerisinde, çeşitli tarihsel faktörlerin etkisiyle zaman zaman anlam daralmalarına veya genişlemelerine, zaman zaman da bir arada bir tek kimliği ifade eder bir biçime dönüşmüşlerdir. Bugün Alevî toplumunun haklı olarak kullanmaktan kaçındığı *Kızılbaş* terimi, 16. yüzyılda ilk kullanılmaya başlandığı yıllardaki tarihsel anlamını, bazı Sünnî çevrelerde aşağılayıcı bir ifade biçimine terketmiş, bu yüzden onlar bu terimi terkederek uzun bir zamandan beri kendilerini Alevî terimiyle nitelemeye başlamışlardır. Çünkü bu terim tarih içerisinde gerek siyasi alanda gerekse tasavvuf alanında, Hz. Ali'ye referans vermesi sebebiyle saygı uyandıran bir terim olmuştur. Ama bu terim Türkiye dışında tamamen farklı bir çağrışım uyandırmaktadır ve kesinlikle Türkiye'deki toplumu hatıra getirmez. Nitekim Nusayrilere de *Alevî* denmektedir.

Bektaşî terimi ise bugün artık sadece bildiğimiz bir tarikatı niteleyen bir isim olmaktan çıkmış, Alevîleri de içine alarak *Alevî-Bektaşî* şeklinde ikiz bir terim olarak kullanılır olmuştur. Nitekim bu kitapta yer alan bazı makalelerde bu terim bu mahiyetiyle kullanılmıştır.

Kaynaklar

- Aubin, Jean, "La politique religieuse des Safavides", *Le Shi'isme Imamite* (Colloque de Strasbourg 1968), PUF, Paris 1970, s. 236-243.
- , "La politique orientale de Selim Ier", *Res Orientales* [Itinéraire d'Orient (Hommage à Claude Cahen)], VI (1994), s. 197-216.
- Ahmed Refik [Altınay], *Onaltıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşilik*, İstanbul 1931, s. 6, 23, 25, 29, 34, 37-40.
- Âşıkpaşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Yay. Âli Beg, İstanbul 1332, s. 264-269.
- Allouche, Adel, *The Origins and Development of the Ottoman-Safawide Conflict* (906-962 / 1500-1555), Berlin 1983.
- Arjomand, Said Amir, "Religious extremism (Ghuluw) sufism and sunnism in safevid Iran", *Journal of Asian History*, XV (1981).
- Boratav, P. Naili, *Köroğlu Destanı*, İstanbul 1931.
- Beldicéanu-Steinherr, I., "La regne de Selim Ier: Tournant dans la vie politique et religieuse de l'Empire Ottoman", *Turcica*, VI (1975), s. 34-49.
- Buyruk, ed. Fuat Bozkurt, İstanbul 1982.
- Celalzâde Mustafa, *Tabakâtü'l-Mamâlik ve Deracâtü'l-Masâlik*, Yay. Petra Kappert, Wiesbaden 1981.
- Cumont, Franz, "Kızılbaş", *ERE*, vol. VII, s. 744-745.
- De Jong, F., "The Kızılbaş sect in Bulgaria: Remnant of Safavi Islam?", *TSAB*, II (March 1985), s. 21-25.
- Düzdağ, Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebussüüd Efendi Fetvaları*, Enderun, İstanbul 1972.
- Eberhard, Elke, *Osmanische Polemik gegen die Safaviden im 16. Jahrhundert nach Arabischen Handschriften*, Klaus Schwarz Verlag, Freiburg 1970.
- Ergun, Sadeddin Nüzhet, *Bektaşî Şairleri ve Nefesleri*, İstanbul 1955, I, 226; II, 7-109.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, *Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik*, Ankara 1990, s. 9-15, 312-314.
- Glassen, Erika, "Schah Isma'il, ein Mahdi der Anatolischen Turkmenen", *ZDMG*, 121 (1971), s. 61-69.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, "Kızılbaş", *İA*, vol. VI, 789-795.
- Walther, Hinz, *Uzan Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. Tefik Bıyıkoglu, TTK Yay., Ankara, 1948.
- Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-Tevârih*, İstanbul 1279-1280 / 1863-65.
- İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Yay. Ahmet Uğur, c. VIII, Publ. TTK, Ankara 1997.
- İbrâhim Peçevi, *Târih-i Peçevî*, Matba'a-i Âmire, İstanbul 1281 / 1865-66, vol. I, 90-95.
- Il Canzoniere di Şâh İsmail Hatayî*, Yay. Türkhan Gandjei, Napoli 1959.
- Imber, Colin, "The persecution of the Ottoman Shiites according to the Mühimme Defterleri 1565-1585", *Der Islam*, 56 (1979), s. 245-273.
- Karakaya-Stump, A., "Kızılbaş, Bektaşî, Safevî ilişkilerine dair 17. yüzyıldan yeni bir belge", *JTS*, 30/2 (2006), s. 117-130.
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı İran Siyasi Münasebetleri*, İstanbul 1962, s. 1-13, 184-189.
- Mélikoff, Irene, *Hadji Bektach: Un Mythe et ses Avatares: Genes et évolution du Soufisme Populaire Turc en Anatolie*, Brill, Leiden 1998.
- , *Sur les Traces du Soufisme Turc: Recherches sur l'Islam Populaire en Anatolie*, ed. İsis, İstanbul 1992.
- , *De l'Épopée au Mythe: Itinéraire Turcologique*, Ed. İsis, İstanbul 1995;
- , *Au Banquet des Quarante: Exploration au Cœur du Bektachisme et Alévisme*, ed. İsis, İstanbul 2001.
- , "Le problème kizilbaş", *Turcica*, VI (1975), s. 49-68.
- , "İslam hétérodoxe en Anatolie: Non conformisme, syncrétisme, gnose", *Turcica*, XIV (1982), s. 142-154; 327-371.
- Mustafa Na'imâ, *Ravzatü'l-Husayn fî Ahbârî'l-hâfıkayn (Târih-i Na'imâ)*, İstanbul (tarihsiz), 6 cilt.
- Müller, Klaus E., *Kulturhistorische Studien zur Genese Pseudo-islamischer Sektengestalt in Vorderasien*, Wiesbaden 1965.
- Ocak, A. Yaşar, "16. Yüzyıl Osmanlı Anadolu'sunda Mesîyanik Hareketlerin Bir Tahlil Denemesi", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İletişim Tarihi Kongresi*, TTK Yay., Ankara 1990, s. 817-825; 520.
- , "Alevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, 1989, II, 368-369.
- , "Babailer İsyanından Kızılbaşlığa", *Belleten*, LXIV (2000), s. 129-159.
- , *Sarı Salırık*, TTK Yay., Ankara 2002.
- Pîr Sultan Abdal Divanı*, nşr. Esat Korkmaz, İstanbul 1994.
- Qâdî, W., "Alawî", *Elr*, I, 804-806.
- Roemer, H. R., "Die türkmenischen Qizilbas, Gründer und Opfer der safawidischen Theokratie", *ZDMG*, 135/2 (1985), s. 227-240.
- Savaş, Saim, *16. Asırda Anadolu'da Alevilik*, Vadi Yay., Ankara 2002.
- Savory, R. M., "Kizil-bash", *EP* (Angl.), vol. V, s. 243-245.
- , "The clerical estate and emergence of shi'ite hierocracy in safavid Iran", *JESHO*, X1611/2 (1985), s. 168-219.
- Selânikli Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, nşr. Mehmed İpşirli TTK Yay., Ankara 1999, 2 cilt.
- Sohrweide, H. Anna, "Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert", *Der Islam*, 41 (1965), s. 95-223;
- Solakzâde, Mehmed Efendi, *Târih-i Solakzâde*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1298.
- Sümer, Faruk, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yay., Ankara 1976.
- Tansel, Selahattin, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 1968.
- Tekindağ, M. C. Şehabeddin, "Yeni Kaynaklar ve Vesikalar Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *Tarih Dergisi*, 161/22 (1967), s. 49-78.
- Uludağ, Süleyman, "Aleviyye", *TDVİA*, c. 2, 369-370.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, 2. cilt, s. 228-361.
- Üzüm, İlyas, "Kızılbaş", *TDVİA*, c. 25, s. 546-557.
- Yemini, *Faziletname*, nşr. Ahmed Hızır ve Ali Haydar, İstanbul, 1325-1327/1909-1912.
- Zarcone, Th., "Nouvelles perspectives dans les recherches sur les Kizilbach-Alevs et les Bektachis de la Dobroudja, de Deliorman et de la Thrace Orientale", *Anatolia Moderna*, IV (1994), s. 1-11.
- Zerinebaf-Shahr, Fariba, "Heresy and rebellion in Ottoman Anatolia during the sixteenth century", *Anatolia Moderna*, VII (1997), s. 1-16.